





Yusif Rüstəmov

TÜRK FİKİR TARİXİ
HAQQINDA
MÜLAHİZƏLƏR



103(5)
R 96

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

Yusif Rüstəmov

241183

**TÜRK FİKİR TARİXİ
HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR**

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

**ÇAŞIĞLU
2005**

Elmi redaktor:

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Cəfərov

Yusif Rüstəmov. Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr.
Bakı: Çapaşoğlu, 2005.-140 səh.

Bu kitab müəllifin müxtəlif illərdə yazdığı və ayrı-ayrı kitab və jurnallarda çap olunan elmi işləri əsasında tərtib edilmişdir. Kitab XX əsr Türkiyə ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixi ilə bağlı müxtəlif türk mütəfəkkirlərinin mülahizələri daxil edilmişdir. Burada orta əsr türk mütəfəkkirlərinin də dünyagörüşünə geniş yer verilmişdir.

Kitab tələbələr, müəllimlər və türk fikir tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu dairəsi üçün faydalı ola bilər.

R 0301030000 – 074
082 – 05

© «Çapaşoğlu» nəşriyyatı, 2005

İçindəkilər

Ön söz	4
I. XX əsrdə Türkiyədə sosial-siyasi fikir	6
1. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində sosial-siyasi fikir cərəyanları haqqında	6
2. Ziya Gökalpın sosial-siyasi görüşləri	7
3. Kamal Atatürkün siyasi görüşləri	11
4. Müasir Türkiyədə sosial-siyasi vəziyyət	15
II. XX əsrin 50-70-ci illərində Türkiyənin sosial-siyasi fikrində ölkənin iqtisadi inkişaf problemləri	16
III. XX əsrin 50-70-ci illərində Türkiyənin sosial-siyasi fikrində sinif, sinfi mübarizə və sosial inqilab problemləri	41
1. Sinfi mübarizə anlayışı	41
2. Sosial inqilab və milli azadlıq hərəkatı haqqında	60
3. Cəmil Meriç Türkiyənin sosial-siyasi fikrində inqilab (ihtilal) və devrim (islahat) haqqında	72
IV. Azərbaycan və türk mütəfəkkiri və ictimai xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir təkamülü	91
V. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi	103
VI. Yunus Emrənin sufizmi	122
VII. Böyük imperiyaların bir sıra xalqların taleyində rolu (Osmanlı dövlətinin 800 illiyi münasibətilə)	131

Ön söz

Təqdim olunan bu kitab müxtəlif illərdə yazılan elmi işlər əsasında tərtib edilmişdir. Kitab daxil edilən yeddi fəsilin beşi indiyə qədər ayrı-ayrı kitab və jurnallarda çap olunubdur. «XX əsrdə Türkiyədə sosial-siyasi fikir» adlanan birinci fəsil qısa icmal xarakteri daşıyır və əsas fikir cərəyanlarından bəhs edilir. Burada daha çox K. Atatürk və Ziya Gökalpın görüşləri haqqında danışılır. «Azərbaycan və türk mütəfəkkiri və ictimai xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun fikir təkamülü» adlanan dördüncü fəsil də həmin mövzunun davamıdır. Kitabın XX əsrin 50-70-ci illərində Türkiyənin sosial-siyasi fikrində ölkənin iqtisadi inkişafı, sinif, sinfi mübarizə və ictimai inqilab problemlərinə həsr olunan ikinci və üçüncü fəsilləri, 1972-1973-cü illərdə yazılan və mənim şəxsi arxivimdə saxlanılan əlyazmaları əsasında tərtib edilmiş və bəzi düzəliş və əlavələrlə ilk dəfə olaraq çap olunur. Yalnız üçüncü fəsilin üçüncü hissəsi 2004-cü ildə yazılmışdır.

Beləliklə, kitabın əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən iki fəsil sovet dövründə, qalan hissəsi isə XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində qələmə alınmışdır.

Əlyazması şəklində olan fəsilləri çapa hazırlayarkən mən yazı üslubunu saxlamağa, türk müəlliflərinin fikirlərini olduğu kimi, heç bir dəyişiklik və ixtisar etmədən verməyə çalışmışam; düzəliş və cüzi ixtisarlara əsasən redaktə xarakteri daşıyır.

Türkiyənin xüsusən orta əsrlərdəki fəlsəfi və sosial-siyasi fikir tarixində çox əhəmiyyətli yer tutduğuna və indiki zamanda da bu mövzuya marağın artdığını nəzərə alaraq, bu dövrün görkəmli mütəfəkkirləri - Mövlana Cəlaləddin Rumi və Yunus Emrənin sufilik fəlsəfəsinə həsr edilən fəsilləri də təqdim olunan kitaba daxil etməyi məqsəduyğun saydım. Bu fəsillər, 2002-ci ildə çap etdirdiyim «Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi» kitabından götürülmüş materiallar əsasında yazılmışdır.

Osmanlı dövlətinin 800 illiyinə həsr olunan «Böyük imperiyaların bəzi xalqların həyatında rolu» adlanan yeddinci fəsil Azərbaycan Universitetində çıxan «İpək yolu» jurnalında

dərc edilmişdir. Burada mən, uzun illər elmi ictimaiyyəti maraqlandıran və olduqca ciddi hesab etdiyim bir sıra problemlərə qısa şəkildə olsa da cavab verməyə cəhd göstərmişəm. İmkan olarsa, bu mövzuya bir də qayıtmaq fikrindəyəm.

Yuxarıda göstərilən problemlər haqqında yazarkən yüzlərlə türk mənbələrindən istifadə etmiş, bəzi hallarda şüurlu şəkildə türk müəlliflərindən yazı üslubunu saxlamaqla daha çox sitat gətirərək, oxucuda onların fikri haqqında geniş təsəvvür yaratmağa çalışmışam. İkinci və üçüncü fəsillərin yazılması, marksizm-leninizmin yeganə hakimi ideologiya olduğu dövrə təsadüf etdiyi üçün onun müddəalarına tam əməl etmək tələb olunurdu. Elə buna görə də bu fəsillərin əlyazmasının çapı o zaman mümkün olmamışdı. Keyli sonra, 1980-ci ildə rus dilində çap olunmuş «İslam və müasir Türkiyənin ictimai fikri» kitabında daha çox türk müəlliflərinin fikirlərinə yer verdim və bu fikirlərin tənqidinə az yer ayırdığım üçün Kommunist Partiyasının Moskvada mərkəzi orqanı olan «Pravda» qəzeti mənim mövqeyimi ciddi tənqid etmişdi.

Ümid edirəm ki, təqdim edilən kitabda irəli sürülən problemlər tədqiqatçılarda, xüsusən gənc elmi işçilərdə yeni fikirlər yaradacaq, Türkiyənin fikir tarixini öyrənməyə yardımçı olacaqdır.



I. XX əsrdə Türkiyədə sosial-siyasi fikir¹

1. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə sosial-siyasi fikir cərəyanları haqqında

XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Türkiyədə tənzi-mat islahatları adı altında həyata keçirilən islahatlar iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın bütün sahələrində özünü göstərməyə başlamışdı.

Hüquq sahəsində həyata keçirilən islahatlar isə hələ orta əsr müsəlman ənənələrindən azad ola bilmirdi, bir çox şəriət qaydaları hələ də saxlanılırdı.

İmperiyayı yenidən qurmaq tərəfdarları əsasən iki hissəyə bölünürdü: 1) konstitusiyalı monarxiya tərəfdarları (Mihət paşa, Namik Kamal və b.); 2) dövlət idarəsini zahirən bir az dəyişib ölkənin dövlət və siyasi quruluşunu əsasən saxlamaq istəyənlər.

Tənzi-mat islahatları məhdud şəkildə həyata keçirilsə də ölkənin həyatında müəyyən canlanmaya səbəb olmuşdu. Bu özünü sosial-siyasi fikirdə də göstərirdi. Bu sahədə aparılan islahatlarla bağlı beş fikir cərəyanını xüsusi qeyd etmək lazımdır: osmançılıq, maarifçilik, islamçılıq, türkcülük, qərbçilik.

Osmançılar islamın tarixdə yüksək mədəni rolunu qeyd etməklə yanaşı göstərirdilər ki, ictimai və dövlət müəssisələrini dinin təsirindən müəyyən qədər azad etmək və imperiyada yaşayan müxtəlif millətlərdən ümumi osmanlı milləti yaratmaq lazımdır. Osmançılar öz növbəsində iki hissəyə bölünürdülər: birincilər hesab edirdilər ki, siyasi birlik islam prinsipləri əsasında yaradıla bilər; ikincilər isə bu birliyi islam prinsiplərindən də istifadə etməklə Qərbin azadlıq, demokratiya və konstitusiya ideyaları əsasında yaratmağın mümkünlüyünü irəli sürürdülər (Əli paşa, Fuad paşa, Cəvdət paşa və b.). İkincilərə yeni osmançılar və yaxud gənc türklər

deyirdilər. Onlar Avropadan azadlıq və konstitusiya ideyalarını qəbul etmək tərəfdarı idilər.

XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyədə *maarifçilik* hərəkatı da geniş yayılmışdı (Namik Kamal, İbrahim Şinasi, Əli Suavi, Mihət paşa və b.). Maarifçilər hesab edirdilər ki, əl-Qəzali və İbn Sinaanın yaradıcılığı fəlsəfənin zirvəsidir. Onları daha çox Avropanın siyasi təlimləri və iqtisadiyyatı maraqlandırır. Onlar imperiyanın xilasını maarifçilikdə görürdülər.

İslamçılar isə osmançılarla razılaşmır və göstərirdilər ki, yalnız islam birliyi əsasında imperiyanı xilas etmək olar. Onlar tələb edirdilər ki, Türkiyənin başçılığı ilə islam xalqlarının siyasi və mədəni birliyini yaratmaq lazımdır (Mehmet Akif, Əhməd Naim və b.).

Pantürkçülər isə dünya türk xalqlarının Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşməsinə istəyirdilər. Onlar əvvəlcə türk xalqlarının mənəvi-mədəni birliyindən danışırdılar. Kırmızı İsmail Qaspiralının rəhbərliyi ilə 1883-1918-ci illərdə çap olunan «Tərcüman» qəzeti «Dildə, məfkurədə, işdə birlik» çağırışı altında çıxırdı. Sonradan türkcülük siyasi məzmun kəsb edir, turançılıq türkcülüyün simvoluna çevrilir. «Turan» sözünü siyasi ədəbiyyata daxil edən Əli bəy Hüseynzadə (Turan) olmuşdur.

1911-ci ildən başlayaraq məşhur türkçü Qazan tatarlarından olan Yusuf Akçura oğlunun (1879-1935) başçılığı ilə «Türk yurdu» jurnalı çap olunmağa başlayır. Bəzi türkcülər dünya türk xalqlarının vahid federasiyasını yaratmaq istəyirdilər. Türkcülük tədricən islamçılıq və qərbçilik cərəyanları ilə birləşməyə cəhd göstərir. Osmançılıq cərəyanı isə XX əsrin 10-cu illərində artıq öz siyasi əhəmiyyətini itirir.

Qərbçilər ölkənin çıxış yolunu Avropanın elmini, texnikasını, siyasi quruluşunu qəbul etməkdə görürdülər.

2. Ziya Gökalpın sosial-siyasi görüşləri

Türkcülüyü nəzəri cəhətdən əsaslandıraraq müstəqil ideoloji cərəyanı çevirən, pantürkist sosioloq Ziya Gökalp (1876-1924) olmuşdur. Onun fikrincə türkcülüyün başlanğıcını Rusiyada yaşayan türk ziyalıları qoymuşlar. Gö-

¹ İlk dəfə müəllifin «Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi» (Bakı, 2000) kitabında çap olunubdur.

kalp yazırdı ki, Türkiyədə sultan Əbdülhəmid «bu müqəddəs axımı dayandırmağa çalışarkən Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan biri Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal komediyaları Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Kırımda «Tərcüman» qəzetini buraxan Qasırlı İsmaildir. Onun türkçülükdəki şüarı «dildə, fikirdə və işdə birlik» idi».²

Gökalp yazırdı ki, Azərbaycan türkü Əli bəy Hüseynzadə hələ XIX əsrin 90-cı illərində İstanbulda ali hərbi tibb məktəbində oxuyarkən, onun «Turan» adlı şəri «turançılıq ideyasının ilk ortaya qoyuluşu idi». «Əli bəy Rusiyadakı millətçilik axımlarının təsiri ilə türkçü olmuşdur».³

Gökalp türkçülüğü türk xalqlarının tərəqqisi yolunda ən böyük bir qüvvə hesab edirdi. O, yazırdı: «Türkçülük türk millətini yüksəltmək deməkdir».⁴ Türkçülüğün əsaslarını tədqiq edən Gökalp ümumiyyətlə millət anlayışına da tərif verir: «...Millət nə irqə, nə qövmə (tayfaya), nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümrədir». O, sonra yazırdı: «İnsan üçün mənəviyyət – mənəvi quruluş maddiyyatından – maddi quruluşundan öncə gəlir. Buna görə milliyyətdə şəcərə (soykötüyü) axtarılmaz. Yalnız tərbiyənin və ölkünün – məfkurənin milli olması aranır».⁵

Gökalp türkçülük idealını üç qrupa ayırırdı: türkiyəçilik, oğuzçuluq, turançılıq. Onun fikrincə kültür (hars) hətdən «birləşməsi asan olan türklər oğuz türkləridir» (Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, türkmənlər və b.). Gökalp göstərirdi ki, bu birliyin məqsədi hələ siyasi birlik ola bilməz, «...bu günkü ölkümüz (idealımız) oğuzların yalnız kultürcə-harsca birləşməsidir».⁶ «Türkçülüğün uzaq ölküsü Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğız-

ları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda və kultürdə (harsda) birləşdirməkdir». «Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmazdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə, gələcəkdə Turan ölküçülüğünün gerçəkləşməsi də mümkündür. Ölkü gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda olan Milli dövlət, bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur».⁷ «Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətəndir»; «turanlar yalnız türkcə danışan millətlərdir».⁸

Milli kültür (hars) ilə mədəniyyəti (sivilizasiyanı) Gökalp bir-birindən ayırır. «Kültür milli olduğu halda, mədəniyyət uluslararasıdır (beynəlmiləldir). Kültür yalnız bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, dil, iqtisadiyyat və texnika ilə bağlı yaşayışlarına uyumlu (ahəngdar) bir bütündür. Mədəniyyət isə eyni inkişaf səviyyəsində olan bir çox millətlərin toplumsal (sosial) həyatlarının ortaq bir bütünüdür. Məsələn, Avropa və Amerika mədəniyyət dairəsində bütün avropalı millətlərin ortaq bir Qərb mədəniyyəti vardır».⁹

Gökalpın fikrincə bir qrup seçkin adamlar – ziyalılar xalqdan aralı düşmüşlər. İndi onlar «xalqa doğru» getməlidirlər; türkçülüğün əsaslarından biri budur. Onun dediyinə görə «seçkinlər mədəniyyətə malikdir. Xalqda isə kültür vardır. Belə olduqda, seçkinlərin xalqa doğru getməsi iki məqsəd üçün ola bilər: 1) xalqdan milli kültür tərbiyəsi almaq üçün xalqa doğru getmək; 2) xalqa mədəniyyət aparmaq üçün xalqa doğru getmək».¹⁰

Gökalp və onun həmfikirləri o dövrdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən əsas ideoloji cərəyanları barışdırmağa çalışırdılar. O, «türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq» şüarını müdafiə edir və bu cərəyanlar arasında heç bir ziddiyyət olmadığını göstərirdi.

² Z. Gökalp. Türkçülüğün əsasları. Bakı, 1991, s.27.

³ Yəne orada, s.28.

⁴ Yəne orada, s.31.

⁵ Yəne orada, s.35.

⁶ Yəne orada, s.37.

⁷ Yəne orada, s.38.

⁸ Yəne orada, s.39.

⁹ Yəne orada, s.40.

¹⁰ Yəne orada, s.50.

Gökalp yazırdı ki, sosiologiyaya əsaslanaraq belə demək olar: «Millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini (sivilizasiyanı) tanı».¹¹ Ona görə də «ictimai inamımızın birinci düsturu bu cümlə olmalıdır: «Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm».¹²

Gökalp inanırdı ki, ümumi vətən əxlaqı olmasa milli həmrəylik də ola bilməz. O, göstərirdi ki, vətən yalnız üstündə yaşadığımız torpaq deyil, «...vətən əxlaqı milli ölkülərdən (ideallardan), milli vəzifələrdən meydana gələn bir əxlaq deməkdir».¹³

Gökalpın fikrincə milli həmrəyliyin «vətəni əxlaq»dan sonra ikinci təməli «mədəni (sivil) əxlaq»dır. «Mədəni (sivil) əxlaq ilkin yurddaşlarımızı, sonra dindaşlarımızı, ən sonra da bütün insanları sevməkdən və hörmətə layiq bilməkdən ibarətdir».¹⁴

Gökalpa görə türkçülüğü gerçəkləşdirmək üçün aşağıdakıları reallaşdırmaq lazımdır: dildə türkçülük, estetikada türkçülük, fəlsəfədə türkçülük, hüquqda türkçülük, siyasətdə türkçülük.

Hüquqda türkçülük deyəndə Gökalp çağdaş bir hüquq yaratmağı nəzərdə tuturdu. «Hüquqda türkçülüğün birinci məqsədi çağdaş bir dövlət meydana gətirmək olduğu kimi, ikinci məqsədi də məslək himayçiliyini (məslək sahiblərinin fəaliyyətini) ictimaiyyətin müdaxiləsindən qurtarmaq, mütəxəssislərin səlahiyyətinə söykənən məslək muxtariyyətini təsis etməkdir» və «bu sahədə qanunlar qəbul etməkdir».¹⁵

Gökalp deyirdi ki, türkçülük heç vaxt sinfi-siyasi mahiyyət daşıya bilməz. O, yazırdı: «Türkçülük siyasi bir partiya deyildir, elmi, fəlsəfi, estetik bir məktəbdir, başqa bir deyimlə, kultürlə bağlı bir çalışma və yeniləşmə yoludur. Bu səbəbdəndir ki, türkçülük indiyə qədər bir partiya şəklində siyasi mübarizə meydanına atılmadı, bundan sonra da sübhəsiz atılmayacaqdır.

¹¹ Yəne orada, s.53.

¹² Yəne orada, s.63.

¹³ Yəne orada, s.75.

¹⁴ Yəne orada, s.77.

¹⁵ Yəne orada, s.127.

Bununla birlikdə, türkçülük büsbütün siyasi ölkülərə biganə də qalmır».¹⁶

Gökalp sübut edirdi ki, türkçülük nəinki siyasətdən, həm də dini teokratiyadan uzaq bir məfkurədir. «...Türkçülük heç bir vaxt klerikalizm, teokratiya və zülm rejimi ilə sazış gira bilməz. Türkçülük çağdaş bir axımdır və ancaq çağdaş mahiyyət daşıyan axımlar və ölkülər ilə sazış gira bilər».¹⁷

Gökalp inanırdı ki, türkçülük ilə xalqçılıq bir yerdə fəaliyyət göstərməlidir. «Hər türkçü siyasət sahəsində xalqçı, hər xalqçı isə kultür sahəsində türkçü olmalıdır». «Biz də buna bənzətmə ilə bu düsturu ortaya ata bilərik: «Siyasətdə məsləkimiz xalqçılıq və kultürdə məsləkimiz türkçülükdür».¹⁸

Gökalpın fikirləri Türkiyədə sosial-siyasi və fəlsəfi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Hətta Kamal Atatürk onu özünün mənəvi atası hesab edirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu isə Gökalp haqqında yazmışdır: «Ən çətin və ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qədər inanmış adama hələ ki, təsadüf etmədim».¹⁹

3. Kamal Atatürkün siyasi görüşləri

1919-1922-ci illərdə Osmanlı imperiyasının dağılmasından sonra türk xalqının imperializmə qarşı apardığı istiqlal müharibəsi öz lideri Kamal paşanın adı ilə kamalist inqilab adlanır. Mustafa Kamal paşa (1881-1938) Türkiyə Respublikasının yaradıcısı, birinci prezidenti olmuşdur. Sonralar Böyük Millət Məclisinin (parlamentin) qərarı ilə ona Atatürk soyadı verilmişdir.

¹⁶ Yəne orada, s.132.

¹⁷ Yəne orada, s.132.

¹⁸ Yəne orada, s.133.

¹⁹ Yəne orada, s.5.

Atatürkün siyasi görüşləri 1908-1909-cu illərdə Gənc Türklər inqilabının qələbəsi və imperiyada konstitusiyaya rejiminin yaradılmasından sonra formalaşmağa başladı. 1911-1912-ci illərdəki Balkan, sonra isə Birinci Dünya müharibəsi illərində o, belə nəticəyə gəldi ki, nə osmançılıq, nə panislamizm, nə pantürkizm Türkiyəni xilas edə bilməz. Türkiyəyə imperiya deyil, müstəqil, azad milli dövlət lazımdır. İmperiyanın artıq məhvə doğru getdiyini başa düşən Kamal paşa, cəbhədə fədakarlıqla vuruşub general rütbəsi olsa da, 1919-cu ilin 8 iyulunda istefa ərizəsi yazdı və Türkiyənin içərilərində – Anadoluda qalaraq milli azadlıq müharibəsinin lideri oldu. Elə həmin dövrdə o, ölkənin bütövlüyü, müstəqilliyi ideyasını irəli sürdü və milli türk dövlətinin yaradılmasını zəruri hesab etdi.

1920-ci il martın 16-da ingilislər imperiyanın paytaxtı İstanbulu tutub Osmanlı parlamentini qovdular. Bundan sonra Mustafa Kamal çox cəsarətli addım ataraq, Ankarada Böyük Millət Məclisi yaradır və ölkənin rəhbərliyinin məhz Məclisə verildiyini elan edir. Atatürkün bilavasitə rəhbərliyi ilə 1923-cü il oktyabrın 29-da Məclis Türkiyəni Respublika elan edir, 1924-cü il martın 3-də isə xilafət ləğv edilir.

Bəzən Atatürkün əleyhdarları sübut etməyə çalışırdılar ki, guya o, liderliyinin ilk illərində diktatorluğa daha çox meyl göstərmiş. Bu, əlbəttə, belə deyil. O, ölkədə müharibə getsə də, vəziyyət çox ağır olsa da, Millət Məclisində müxalifətin müəyyən qədər sərbəst fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmış, özü isə kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı. Atatürkü tənqid edənlərin heç biri təqib edilmir, müxalifətə qarşı repressiya tətbiq edilmirdi.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə respublika quruluşu tam formalaşandan sonra Türkiyədə Atatürkün rəhbərliyi altında yaradılan Xalq Cümhuriyyət Partiyası yeganə hakimiyyət partiyası idi. Bir neçə dəfə hökumətin nəzarətində olan oyuncaq siyasi partiyalar (hətta Kommunist Partiyası da) yaratmaq təşəbbüsü olmuş, ancaq müvəffəqiyyət qazanmamışdır.

Kamal paşanın milli suverenlik prinsipi türk milli ideyasının yeni şərhini nəzərdə tuturdu. Onun millətçiliyi osmançılıq və pantürkizmdən köklü surətdə fərqlənirdi.

Atatürkün türkçülüğü Türkiyə Respublikasının sərhədləri ilə məhdudlaşır, başqa xalqlara qarşı çevrilmir və türk vətəndaşlarının tamamilə azad, müasir xalq olmasını nəzərdə tuturdu. Sonralar bu prinsipi həyata keçirməyə çalışan Atatürk, öz rəhbərliyi ilə yaradılan Xalq Cümhuriyyət Partiyasının rəhbər prinsipləri olan «altı ox»un hamısını Türk xalqının milli suverenliyini tamamilə təmin etmək məqsədini gerçəkləşdirmək işinə yönəltdi. Həmin «altı ox» aşağıdakılar idi: millətçilik, respublikaçılıq, inqilabçılıq, xalqçılıq, etatizm (bütün sahələrdə dövlətin rəhbərliyi), laiklik (dünyəvi dövlət, yəni dinin dövlətdən ayrılması). Atatürk ömrünün axırına qədər həmin prinsiplərə sadıq qalmışdır.

Atatürk müasir türk dövləti qurarkən heç vaxt İslam dininin əleyhinə olmamışdır. O, çalışırdı ki, din siyasi məqsədlər üçün istifadə edilməsin. Atatürk deyirdi ki, İslam əgər la dayanan axırıncı dindir; ən təbii din olmaq üçün İslam elmə və məntiqə əsaslanmalıdır, bizim dinimiz tamamilə bu tələblərə cavab verir və s.²⁰ O, din məsələsini yalnız hüquqi baxımdan şərh edir və dini dünyagörüşə, İslamın mahiyyətinə toxunmurdu.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində Atatürk çalışırdı ki, Türkiyə bütün dövlətlərlə dostluq və əməkdaşlıq etsin. O, «ölkədə sülh, dünyada sülh» prinsipinə əsaslanırdı.

XX əsrin 20-30-cu illərində Atatürkün rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar o dövr üçün çox əhəmiyyətli və cəsarətli addım idi. Bu yolda uğurlar da, uğursuzluqlar da olmuşdur, lakin bütövlükdə bu islahatlar mütərəqqi xarakter daşımışdır.

Sultanlığın aradan götürülməsi, respublika elan edilməsi, xilafətin ləğvi və dinin dövlətdən ayrılması, dərviş təşkilatlarının və təkəllərin qadağan edilməsi, dini məktəblərə dövlət yardımının dayandırılması, vətən azadlığının elan edilməsi, yeni məhkəmə kodekslərinin (məcollələrinin) tətbiq edilməsi, yeni təhsil sisteminin yaradılması, ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçilməsi, türk dilinin saflığı üçün keçirilən tədbirlər, Avropa geyiminin qəbulu, qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyi, mədəniyyətin bütün

²⁰ Atatürkten düşüncələr. Ankara, 1956, s.65.

sahələrində həyata keçirilən dəyişikliklər, iqtisadiyyatın inkişafı üçün görülən ciddi tədbirlər, xüsusi milli kapitalın həddindən artıq zəif olduğu bir şəraitdə dövlətin iqtisadi sahədə aparıcı rolu (etatizm) və s. islahatların Türkiyənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Atatürkün dövlət anlayışı fərdiyyətçilik, azadlıq, bərabərlik, demokratiya anlayışlarına bağlıdır. O, XVIII əsrin ikinci yarısındakı fransız maarifçilərinin dövlət və hüquq haqqındakı fikirlərini əsasən qəbul etmiş və bu fikirləri müasir türk gerçəkliyinə uyğunlaşdırmışdır.

Atatürk göstərirdi ki, türk dövlət anlayışının sosial əsası fərdə dayanmalıdır, çünki fərd dövlətin, cəmiyyətin həm qaynağı, həm də məqsədidir. O, bu mövzuda təbii hüquq təlimini mənimsəmişdir. Atatürkə görə mədəni və demokratik bir toplumdə fərdin azadlığı mütləq və sonsuz ola bilməz. Fərdin azadlığı - digər fərdlərin azadlığı, ümumi milli mənafe, dövlətin varlığının qorunması prinsipləri ilə məhdudlaşır.

Atatürk göstərirdi ki, azadlıq ideyası demokratiyaya əsaslanan respublikada gerçəkləşə bilər. Bu respublika laik (dünyəvi) bir dövlətdir, yəni burada insanları bir-birinə bağlayan din deyil, milli mənsubiyyətdir. Din dövlətdən ayrılır, sosial-siyasi, hüquqi, iqtisadi, mədəni, elmi sahələrin işinə qarışmır. Bu dövlətdə siyasi güc millətdir. Dövlət milli gücə arxalanaraq bütün xalqın mənafeyini ifadə etməlidir.

Atatürk korporativ təmsil sistemini rədd edirdi, çünki bu sistem demokratiyaya ziddir. Bütün vətəndaşlar peşasından, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq azad və bərabər olmalıdır. Atatürkə görə Türkiyənin iqtisadi sistemi qarışıq iqtisadiyyat olmalıdır, burada xüsusi təşəbbüs ilə yanaşı dövlət mülkiyyəti də fəaliyyət göstərir. Əgər xüsusi təşəbbüs zəif olsa, xarici kapital ölkəyə gətirilməsə, iqtisadi həyatı dövlət istiqamətləndirməlidir (etatizm). Bu sistem liberalizmədən fərqlidir, ancaq sosializm də deyil. Fərdlərin iqtisadi fəaliyyəti qorunacaq, dəstəklənəcək, lakin bu fəaliyyət uğursuz olsa, dövlət bu işə müdaxilə edəcək. Bu dövlətçilik milli burjuaziyanın zəif olduğu, iqtisadi cəhətdən geri qalmış bir ölkədə zərurətdən meydana gəlmişdir.

Atatürk dəfələrlə göstərmişdir ki, ölkənin tərəqqi etməsi üçün milli mənlük şüurunun möhkəmlənməsi zəruridir. O, demişdir: «Biz milliyət fikirlərini tətbiqdə çox gecikmiş və çox diqqətsizlik göstərmiş bir millətlik. Bunun zərərərini çox tez fəaliyyətimizlə aradan qaldırmalıyıq. Çünki, tarixi hadisələr və müşahidələr, insanlar və millətlər arasında yalnız milliyətin hakim olduğunu göstərmişdir. Xüsusilə bizim millətimiz milliyətini qabartmamağın çox acı cəzalarını çəkmişdir. Osmanlı imperatorluğundakı çox çeşidli xalqlar milli inanclara sarılaraq milliyətçilik idealının qüvvəsilə özlərini qurtardılar. Biz nə olduğumuzu, onlardan ayrı və onlara yabancı bir millət olduğumuzu zəiflədiyi anda bizi xor və fəqir gördülər. Anladığı ki, qəbahətimiz özümüzü unutmuş olmağımızdır».²¹

4. Müasir Türkiyədə sosial-siyasi vəziyyət

Türkiyədə kamalist islahatlar həyata keçirilərkən bu prosedə mühafizəkarlar tərəfindən ciddi müqavimət göstərirdi. Yeniliyə qarşı çıxanlar daha çox din pərdəsi altında çıxış edir və dindən siyasi məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Mühafizəkarlar deyirdilər ki, Şərq ölkələri Qərb mədəniyyətini qəbul edərkən qüvvətli imperialist dövlətlərindən asılı vəziyyətə düşürlər; Avropa düşüncə tərzini, onun texnikasını, dövlət formalarını, məhkəmə sistemi və s. Şərq xalqlarının milli və dini ənənələrinə uyğun gəlmir.

Atatürkün ölümündən sonra islahatlar bir qədər zəifləsə də davam edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin sosial-siyasi həyatında keyfiyyətə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Ölkədə çoxpartiyalı parlamentarizmə doğru əhəmiyyətli addım atıldı, yeni partiyalar, siyasi təşkilatlar meydana gəldi, Avropaya doğru meyli bir qədər də qüvvətləndi, Türkiyə NATO-ya daxil oldu. Bir çox türk alimləri və siyasi xadimləri sübut etməyə çalışırdılar ki, Türkiyə müsəlman ölkəsi olsa da onun inkişafı üçün daha çox Avropa mədəniyyətini mənimsəmək lazımdır.

²¹ Atatürkün söylədiyi və demələri. C.II, Ankara, 1981, s.137.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxpartiyalı siyasi sistemdə çox vaxt partiyalardan heç biri parlamentdə çoxluq qazana bilmir, koalisiyalı hökumət yaradılır, bu da uzun sürmür, mübarizə kəskinləşir. Nəticədə ölkənin inkişafına xeyli ziyan vurulur. O illərdə Türkiyədə qərribə siyasi fenomen yaranmışdı. Siyasi həyat təkcə siyasi partiyalar sistemi ilə deyil, həm də ordunun siyasi həyata müdaxiləsi ilə müəyyən edilməyə başlanmışdı. 1960-cı ildən başlayaraq ordu üç dəfə hakimiyyəti ələ almışdı: 27 may 1960, 12 mart 1971, 12 sentyabr 1980-ci illərdə. Ordu müəyyən qədər hakimiyyətdə qalır, ölkədə xeyli sabitlik yaradır, sonra siyasi partiyaların fəaliyyətinə icazə verir, parlament seçkiləri keçirir və yenidən hakimiyyəti siyasətçilərə qaytarır.

7 noyabr 1982-ci ildə Türkiyədə yeni konstitusiyaya qəbul edildi. Konstitusiyaya əsasən ölkədə parlament beş ildən bir seçilir. Parlament bir palatalıdır. Deputatlar and içərək, ölkənin bütövlüyünü qorumağa, millətin mənafeyinə qulluq etməyə, Atatürk islahatlarına sadıq qalacağına, konstitusiyanı qoruyacağına, milli birliyi saxlayacağına söz verirlər. Konstitusiyaya prezidentə böyük səlahiyyətlər verir. Prezident parlamentdə seçilsə də onun yeni ümumi seçkilər keçirmək hüququ var. Prezident seçkidə daha çox səs qazanan partiyanın liderinə hökuməti təşkil etməyi tapşırır.

Bəzi çətinliklərlə qarşılaşsa da Türkiyə Respublikası müasir demokratik yol ilə gedir.

II. XX əsrin 50-70-ci illərində Türkiyənin sosial-siyasi fikrində ölkənin iqtisadi inkişafı problemləri²²

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Türkiyənin əsas təsərrüfat sahələrində müəyyən irəliləyiş olsa da ölkə bütövlükdə hələ də iqtisadi cəhətdən geri qalırdı. Kənd təsərrüfatında son vaxta qədər bəzi feodal qalıqları mövcud

idi. Türk alimləri və siyasi xadimləri bu vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarırdılar.

Məlumdur ki, sənayeləşmə hər bir ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin və sosial tərəqqisinin əsasını təşkil edir. Türk müəllifləri sənayeləşmənin əsasını təkcə müstəqil iqtisadi siyasət yeritməkdə deyil, həm də xarici kapitalı ölkənin iqtisadi həyatına cəlb etməkdə görürdülər. Doğrudur, ölkənin sol qüvvələri bu siyasətin əleyhinə idilər.

Beləliklə, sənayeləşmə problemi Türkiyənin gələcək ictimai-iqtisadi inkişafının ən əsas problemi olaraq qalırdı. Türkiyənin iqtisadi müstəqilliyi ölkə daxilində istehsal vasitələri yaratmaq vəzifəsindən asılı idi. Yalnız sənayeləşmə yolu ilə ölkənin həyat səviyyəsini yüksəltmək və milli gəlirin stabil artımını təmin etmək olardı. Yeni sənaye müəssisələri tikmək yolu ilə yüzminlərlə işsizə iş vermək olardı.

Adil Avçioğlu sol meyilli «Yön» jurnalında yazırdı: «Yerli kapitalistlər öz maddi mənafeləri üçün xarici kapitalistlərlə sıx tellərlə bağlıdılar. Türkiyədə kapitalistlər sənayedən çox ticarətlə məşğuldurlar. Milli iqtisadiyyat və ölkənin siyasi qurumları sənayeçilərdən çox ticarətçilərin əlindədir. Bunlar hər şeydən əvvəl Türkiyənin sənayeləşməsinə qarşıdırlar. Çünki sənaye istehsalı onların xaricdən mal ixrac etmələrini çətinləşdirərək mənafelərinə toxunur. Xarici kapital da Türkiyəyə yerli kapital ilə iş birliyi yaradaraq gəlməkdədir».²³

Geri qalmış ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün zəruri olan quruculuq işi əslində ictimai və iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə etməlidir. Bununla əlaqədar, bu ölkələrin inkişaf yolları və bu inkişafda dövlətin rolu ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən obyektiv şərtlər zəif inkişaf etmiş ölkənin iqtisadi inkişafına dövlətin fəal müdaxilə etməsi zərurətini doğurur.

Ölkənin inkişafı, müasir sənaye müəssisələrinin tikilməsi olduqca böyük vəsait tələb edir. Az inkişaf etmiş ölkələrdə isə belə vəsait çatışmır. Dövlət isə əlində böyük miqdarda vəsait toplamaq üçün geniş imkanlara malikdir.

²² Məqalə 1972-ci ildə yazılıb. Bəzi kiçik düzəlişlərlə ilk dəfədir çap olunur.

²³ A. Avçioğlu. Sosializm və işçilər. Bax: «Yön» jurnalı, 22 temmuz 1966. s.10.

Bundan başqa müasir müəssisələr, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmışlar, kütləvi mal istehsal edirlər. Onlar geniş bazara malik olmalı və müntəzəm olaraq xammalla təchiz edilməlidirlər. Bir sahənin inkişafı eyni vaxtda bir çox qarışıq sahələrin inkişafından asılıdır. Ona görə də xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri əlaqələndirilməli və bu sahələrin inkişafı arasında müəyyən mütənəsiblik yaradılmalıdır. Bu vəzifəni də yalnız dövlət həyata keçirə bilər. Nəhayət, iqtisadi geriliyin aradan götürülməsi prosesi xarici inhisarlar ilə kəskin mübarizə şəraitində baş verir. Odur ki, təbii olaraq, yeni yaradılan müəssisələr ilk vaxtlar xüsusi müdafiə olunmalıdırlar. Belə bir şəraitdə müvəffəqiyyətlə yeni müəssisələr yaratmaq və onları inkişaf etdirmək vəzifəsinin öhdəsindən şübhəsiz ki, yalnız dövlət gələ bilər.

Qərbin bir çox nəzəriyyəçiləri zəif inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət kapitalizminin qüvvətlənməsi zərurəti haqqında yazırlar. Lakin onlar qətiyyətlə tələb edirlər ki, dövlətin fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdırılsın və xüsusi təşəbbüs üçün geniş imkanlar yaradılsın. Bu sahədə onlar az inkişaf etmiş ölkələrin daxilində iri milli burjuaziyanın bəzi təbəqələri arasında özlərinə müttəfiq tapa bilirlər.

İnkişaf etmiş Qərb dövlətləri zəif inkişaf etmiş ölkələrdə öz mövqelərini saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Onlar həmin ölkələrdə gələcəkdə də öz mövqelərini itirməmək üçün orada sənayeləşmənin qarşısını almağa çalışırlar. Bunun üçün əlverişli şəraiti məhz xüsusi kapitalın hökmranlığı yaradır. Xüsusi xarici inhisarların zəif inkişaf etmiş ölkələrə öz hazır məhsullarını ixrac etməsi və xammal mənbələri ələ keçirməsi üçün geniş imkanlar yaranır. Böyük inhisarlar belə ölkələrə özləri üçün əlverişli şərtlərlə kapital ixrac edirlər.

Xüsusi təşəbbüsün inkişaf etdirilməsini istəyən xarici kapitalistlər, əlbəttə, ilk növbədə geri qalmış ölkələrin iqtisadiyyatına müdaxilə etməklə öz mənafevləri barədə düşünürlər. Odur ki, onlar geri qalmış ölkələrdə yeni istehsal sahələrinin yaradılmasını və bu işdə yerli kapitalın geniş iştirak etməsi meylini millətçilik adlandırırlar. Guya belə millətçilik azad rəqabətə mane olur. Onların fikrincə azad rə-

qabət olmayan yerdə isə məhsuldar qüvvələrin rəşional inkişafı mümkündür deyil.

Əlbəttə, nəhəng Amerika və Qərbi Avropa inhisarları ilə «azad» rəqabət şəraitində geri qalmış ölkələrdə milli sənayenin inkişafından danışmaq əslində bu ölkələrdə xalq təsərrüfatının inkişafı əleyhinə çıxmaqdır.

Amerika alimi U.Rostou «İqtisadi inkişafın mərhələləri» kitabında yazır: «Biz göstərməliyik və nümayiş etdirməliyik ki, zəif inkişaf etmiş ölkələr demokratik dünya orbitində qalaraq, kommunizmin hədələrinə və şirnikdirilmələrinə müqavimət göstərərək... əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlər daxilində açıq irəliləyişə doğru hərəkət edə bilərlər. Qərbin ən vacib vəzifələri siyahısında bu, mən belə hesab edirəm ki, bütün punktların ən əhəmiyyətlisidir».²⁴

Türkiyənin iqtisadi inkişafında kapitalist istehsal üsulunun bir forması kimi dövlət kapitalizmi siyasətinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Etatism adlanan bu siyasət xalq təsərrüfatını inkişaf etdirmək və onu xarici rəqabətdən qorumaq üçün ölkədə dövlətin rəhbərliyi ilə sənaye müəssisələrinin tikilməsini tələb edirdi. İri milli kapitalın nümayəndələri xarici inhisarçılarla birgə hərəkət edərək xüsusi təşəbbüs üçün geniş fəaliyyət sahəsi yaradılmasını və dövlət sənaye müəssisələrinin xüsusi əllərə verilməsini tələb edirdilər.

Türk alimi Ahmet Hamdi Başar «Demokratiya böhranları»²⁵ kitabında dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi əleyhinə çıxır, bütün dövlət müəssisələrini kapitalistlərə verməyi tələb edirdi. A.H. Başar təklif edirdi ki, «iqtisadi dövlət» adı altında sənayeçilərin xüsusi ittifaqı yaradılsın. Bu ittifaq onun fikrincə, ölkənin təsərrüfat həyatına təbii rəhbərlik etməli və xüsusi təşəbbüsün inkişafına şərait yaratmalıdır. O, belə hesab edir ki, dövlət yalnız siyasi problemlərlə məşğul olmalıdır. A.H. Başar liberal iqtisadiyyat tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Dövlət sektorunun ləğv edilməsi əleyhinə çıxış edənlər də az deyildi. Milli kapitalı möhkəmləndirmək və xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasının qarşısını almaq istəyən milli

²⁴ Bax: Журн. «Проблемы мира и социализма», №1, 1968, с.50.

²⁵ A.H. Başar. Demokrasi buhranları. İstanbul, 1956.

burjuaziyanın bəzi nümayəndələri də bu mövqedən çıxış edirdilər.

Türk alimi İsmail Hakkı Baltacıoğlu və başqaları məşhur türk pantürkist sosioloqu Ziya Gökalpı Türkiyədə dövlət kapitalizmi - etatizm ideyasının banisi hesab edirlər.²⁶ Z.Gökalp «İqtisadi möcüzə» məqaləsində yazırdı ki, xüsusi təşəbbüs Türkiyədə çox zəifdir, ona görə də istehsalın qa-baqcıl sahələrinə dövlət rəhbərlik etməlidir.²⁷

Türk alimi Özcan Kaya yazırdı ki, Türkiyə zəif inkişaf etmiş keçmiş müstəmləkə ölkələrindən o qədər də irəli deyil, «olsa-olsa dərəcə fərqi görünməkdədir».²⁸

Özcan Kaya yazırdı: «Bu gün iqtisadi cəhətdən irəli getmiş ölkələrin inkişafını tədqiq edərkən görürük ki, iqtisadi inkişafın başlanğıcında bu ölkələrdə çox qüvvətli rejimlər qurulmuşdur. Feodalizmin yıxılması ilə qurulan modern dövlətlər iqtisadi inkişafın siyasi şərtlərini hazırlamışlar. Siyasi quruluşun dəyişməsinə təmin edən hadisələr eyni zamanda cəmiyyətin ictimai quruluşunda da öz təsirini göstərmiş, xalqın düşüncə tərzində, əxlaq qaydalarında və hərəkət tərzində əhəmiyyətli dəyişikliklər yaratmışdır. Ancaq belə böyük ölçüdə olan siyasi və ictimai dəyişikliklərdən sonra sənayenin inkişafının şahidi oluruq. Böyük əksəriyyəti müstəmləkə zülmündən yeni azad olmuş bu günün geri qalmış məmləkətləri sağlam bir dövlət mexanizmindən məhrum olan kimi cəmiyyətdə hakim olan ictimai sərəvətlər və qəbul olunmuş istehsal metodları da müasir texnikanın tətbiqinə böyük ölçüdə əngəl törədirlər».²⁹

Göründüyü kimi Özcan Kaya iqtisadi inkişafda dövlətin rolunu həlledici sayırdı.

Türkiyənin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı əsas yer tutur. Ölkənin milli gəlirinin yarısından çoxunu kənd təsərrüfatı verir. Odur ki, əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi həmişə siyasi xadimlərin və alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

²⁶ Bax: «Ziya Gökalp». Ankara, 1959, s.18.

²⁷ Yenə orada, s.68-70.

²⁸ Ö.Kaya. İktisaden geri kalmış memleketlerde planlama. Bax: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler fakültesi dergisi, №1, mart 1961, s.55.

²⁹ Yenə orada, s.51.

Türkiyədə torpaq islahatı problemi hələ son vaxtlara qədər həll edilməmiş qalırdı. Bu məsələ ətrafında daima türk alimləri və ictimai xadimləri arasında qızğın mübahisə getmişdir. Bəziləri deyirdilər ki, torpağı kiçik sahələrə bölüb kəndlilər arasında paylamaq lazımdır. Digər ideoloqlar isə torpaq islahatının keçirilməsini hər şeydən əvvəl iri təsərrüfatların yaradılması kimi başa düşürdülər. Onların fikrincə, kəndlilər iri təsərrüfatda birgə işləməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırma bilərlər. Filosof H.Z.Ülken yazır ki, yeni aqrar rejim kənd təsərrüfatı istehsalının tənəzzülə uğraması ilə yaranır. Qəflətən kiçik təsərrüfatdan iri təsərrüfata keçmək böyük sarsıntılara səbəb olur. Tələsik keçirilən böyük torpaq islahatları göstərir ki, iqtisadi fəlakətlərə uğramadan böyük torpaq mülkiyyətini xırda hissələrə bölmək olmur. Bəzi iri torpaq mülkiyyətləri «hormonik bütöv» təşkil edirlər. Onlar sənaye ilə sıx əlaqə saxlayır və istehsalı yaxşı təşkil edirlər. Odur ki, bu iri torpaq mülkiyyəti yalnız kooperativlərlə əvəz edilə bilərlər.³⁰

Sosioloq İsmail Beşikçi göstərir ki, «ağalığ sosial bir müəssisədir».³¹ Onu bir dövlət dekreti ilə aradan götürmək olmaz. Bunun üçün mülkiyyət və əmək bölgüsü sahəsində köklü islahatlar keçirmək lazımdır. Əks halda bir mülkədarları başqa mülkədarlar əvəz edirlər.³²

Hasan Reşit Tankut «Kənd və qalxınma» kitabında yazır ki, kiçik kəndlər birləşib iri təsərrüfat yaratmalıdırlar. Kiçik kəndlərin mədəni səviyyəsi çox aşağı olur, orada natural təsərrüfat mövcuddur, hər kəs yalnız özü üçün istehsal edir. Bu kəndlər ölkənin milli gəlirinin artmasında heç bir rol oynamırlar.³³ H.R.Tankut belə hesab edir ki, kənd əhalisi ölkənin bütün əhalisinin ən azı yarısını təşkil etməlidir. Kəndlilərin öz yerlərini tərk edib getməməsi üçün onların torpaq mülkiyyəti olmalıdır. Bu hər bir kəndlinin arzusudur. «İnsan ölür, ancaq mülkiyyət yaşayır». Torpaq mülkiyyəti kəndin yaşaması üçün əsas şərtidir.

³⁰ H.Z.Ülken. Siyasi partiler ve sosyalizm. İstanbul, 1963, s.125.

³¹ İ.Beşikçi. Doğu sorunu ağalık. Bax: «Forum», 15 şubat 1968, s.12.

³² Yenə orada, s.13.

³³ H.R.Tankut. Köy ve kalkınma. Ankara, 1960, s.11-13.

Beləliklə, H.R.Tankutun fikrinə, əgər bütün kəndlilərin torpaq mülkiyyəti olsa onlar öz kəndlərini tərk etməzlər. Bu iki tərəfdən xeyirlidir. Əvvəla, milli gəlir artar, ikincisi, insanlar gələcəyə ümid bəsləyə bilərlər.³⁴

XX əsrin 50-70-ci illərində Türkiyədə sosializm haqqında çox yazıldılar, hətta sosialistlər öz cəmiyyətlərini yaratmışdılar. Ancaq bu cəmiyyətin üzvləri sağ sosialist və islahatçılıq mövqeyində dururdular. Onların sosializminin «elmi sosializm» adlanan marksist təlim ilə çox az uyğunluğu vardı. Lakin onların imperializmə, xarici kapitalla qarşı, ölkənin müstəqil ictimai-iqtisadi inkişafı uğrunda açıq mübarizəsi öz-özlüyündə mütərəqqi hadisə idi.

Göstərilən dövrdə Türkiyədə dövrü mətbuatda (məsələn, «Yön», «Aydınlıq», «Türk solu» və s. qəzet və jurnallarda) sosializmə aid çoxlu yazılar dərc edilirdi. 60-cı illərdə sosializm haqqında kitablar yazılır, bəzi Qərbi sosialistlərinin və marksizm-leninizm klassiklərinin bir çox əsərləri türk dilinə tərcümə edilərək böyük tirajlarla nəşr olunurdu. Ümumiyyətlə Türkiyədə sosializmə qarşı böyük maraq yaranmışdı.

Bəzi türk filosoflarının fikrinə görə, bütün qabaqcıl kapitalist ölkələri sosializm tərəfdarı idilər. Onlar deyirdilər ki, sosializm və kommunizm iki müxtəlif sistemdir. Sosializmdə dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı xüsusi sahibkarlıq da mövcuddur. Belə müəlliflər iddia edirlər ki, dövlət iqtisadiyyatda rəhbər mövqə tutmaqla xüsusi təşəbbüsün inkişafı üçün yaxşı şərait yaradır. Ağır sənaye, kredit təşkilatları, xarici ticarət bütünlüklə dövlətin əlində olmalıdır. Beləliklə, bəzi nəzəriyyəçilər Türkiyədə dövlət kapitalizminin qüvvətlənməsini tədricən sosializmə keçid kimi qiymətləndirir və etatizmi sosializmin xüsusi forması hesab edirdilər. H.Z.Ülkən yazırdı ki, etatizmin ən parlaq forması «dövlət sosializmidir». Bu sosializm başqa sosializmlərdən özünün iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir: 1) ictimai gəliri cəmiyyət üzvləri arasında bərabər bölmək istəyən başqa sosializmlərdən fərqli olaraq «dövlət sosializmi» gəliri insanlar arasında «onların ləyaqətinə görə» bölmək tərəfdarıdır. Lakin bu

³⁴ Yəni orada, s.23-29.

prinsip Ülkənin fikrinə təcrübədə özünü doğrultmur; 2) «dövlət sosializmi» mövcud siyasi quruluşu məhv etmir. İri müəssisələr, banklar milliləşdirilir. Bütün torpaq və kiçik müəssisələr xüsusi əllərdə qalır.³⁵

Dövlət kapitalizmi sosializm üçün maddi hazırlıq rolunu oynaya bilər. Dövlət kapitalizmi olan yerdə milliləşdirilmə yolu ilə istehsalın müəyyən ölçüdə ictimailəşdirilməsi başlanır. Lakin bu yol ilə yeni sosialist istehsal münasibətləri yaradılmır. Həm xüsusi kapitalist bölməsində, həm də iqtisadiyyatın dövlət bölməsində istehsalın əsas məqsədi, hərəkətverici qüvvəsi yüksək gəlir götürməkdir.

Bəzi türk müəllifləri nümunə olaraq İngiltərəni göstürürdülər. Məlumdur ki, burada sənayenin təxminən 20 faizi dövlət mülkiyyətindədir. Lakin türk nəzəriyyəçiləri nəzərə almalıdırlar ki, milliləşdirilmiş müəssisələrin sahibləri aldıkları kompensasiyanın bir hissəsini kapitalla, yeni kapitalist müəssisələrinə çevirirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk müəlliflərinin heç də hamısı dövlət kapitalizmi ilə sosializmi eyniləşdirmirdilər. Məsələn, Cəmil Sait Barlas «Sosialistlik yolları və Türkiyə gerçəkləri» adlı kitabında yazırdı: «...Dövlətçiliklə (və ya yeni dövlətçiliklə) sosialistlik eyni şey deyil. Dövlətçilik sosialistlikdə bir parçadır».³⁶

Türkiyədəki sol qüvvələrin bəzi nümayəndələri belə hesab edirdilər ki, sosializmə birdən-birə keçmək olmaz, bunun üçün müəyyən hazırlıq dövrü olmalıdır. Onlar sosializmə keçmək üçün çox uzun yol təklif edirdilər. 1971-ci il mart çevrilişindən sonra qadağan edilmiş Türkiyə İşçi Partiyasının liderlərindən olan Behicə Boran «Millət» qəzetində yazırdı: «Türkiyə və ümumiyyətlə az inkişaf etmiş ölkələr kapitalizm yolu ilə irəliləyə bilməzlər, amma doğrudan doğruya sosialist bir düzənə də keçə bilməzlər. Çünki sosializm cəmiyyəti qurmaq üçün tələb olunan şərtlər yoxdur. Bu ölkələr elə bir inkişaf yoluna keçmək məcburiyyətindədir ki, əvvəla, Qərbdə kapitalizmin həyata keçirdiyi tarixi vəzifənin

³⁵ H.Z.Ülkən. Siyasi partilər və sosializm, s.38-39.

³⁶ C.S.Barlas. Sosialistlik yolları və Türkiyə gerçəkləri. İstanbul, 1962, s.6.

öhdəsindən gələ bilsin, yerli kapital yığılmasını təmin edə bilsin, sürətlə sənayeləşməni həyata keçirə bilsin, müasir texnikanı cəmiyyətin malı edə bilsin; ikincisi, bu həmin ölkələrin xüsusiyyətlərinə, şərtlərinə, imkanlarına uyğun olmalıdır». ³⁷

Bəzi ideoloqlar sosializmin müxtəlif modellərini yaradır, sosializmi mücərrəd bir məvhumə çevirir, sosializm adı altında əslində kapitalizmi müdafiə edir, sinfi mübarizəni inkar edirdilər. Belə ideoloqlardan biri də Şevket Süreyya Aydemir idi. O, «Kim» jurnalında çap etdirdiyi bir məqalədə «türk sosializminin» dörd zəif tərəfini göstərərək, birinci növbədə Türkiyədə mütəfəkkir sosialistlərin olmadığını göstərir. Ş.S.Aydemir yazır: «Çağdaş anlamda sosializm bir fikir və bir hərəkat axımıdır. Bu axımda fikir, yəni ideya hərəkatın təməlini təşkil edir» «Bu hərəkatın qayəsi ictimai quruluşun yenidən və sosialist bir şəkildə dəyişdirilməsidir. Bu dəyişiklik ya inqilab yolu ilə olur və inqilabçı sosializmin (kommunizmin) mövzusunun təşkilidir, ya da Qərb yolu ilə olur». Ş.S.Aydemir bu ikinci yolun tərəfdarıdır. O, Türkiyə üçün tövsiyyə etdiyi «sosializm» cürbəcür adlar qoyur: «təkamülçü sosializm», «demokratik sosializm», «məmləkətçi sosializm», «xalqçı sosializm». ³⁸ Məsələnin sinfi tərəfi inkar edilir. Ş.S.Aydemir göstərir ki, sosializm ideologiyası ilə əsasən mütəfəkkirlər məşğul olmalıdırlar, çünki sosializm prinsipləri təfəkkür kateqoriyalarıdır. Odur ki, sosializmi ideoloqsuz təsəvvür etmək olmaz. Türkiyədə isə sosialist mütəfəkkirlər yoxdur. ³⁹ Sosializmin Türkiyədə ikinci zəif tərəfi odur ki, burada rəhbərlik edəcək təşkilat yoxdur. Alimin yaratdığı ideyanı həyata keçirə biləcək təşkilat lazımdır. Aydemir antikommunizm mövqeyindən çıxış edərək sübut etməyə çalışır ki, Türkiyədə kommunizm ola bilməz. O, göstərir ki, əgər ölkədə güclü «milli və demokratik sosializm» varsa, orada «inqilabçı sosializm», yəni kommunizm

³⁷ B.Boran. Sosializm bir tercih meselesi değildir. Bax: «Milliyet», 28 nisan 1967, s.2.

³⁸ Ş.S.Aydemir. Türk sosyalizmin dört zaafi. Bax: «Kim», 22 eylül 1967, s.6.

³⁹ Yenə orada, s.7.

ola bilməz. ⁴⁰ Sosializmin Türkiyədə üçüncü zəif tərəfi Aydemirə görə odur ki, burada sosializmin məlum şüarı, aydın məqsədi yoxdur. Dördüncü zəif tərəf kimi, Türkiyədə sosializmin xalq kütlələri ilə birləşib onun malı ola bilməməsi göstərilir. Ş.S.Aydemir yazır ki, «klassik sosialist hərəkatı» hər şeydən əvvəl sinfi hərəkat idi. Lakin «islahatçı sosializmin» qüvvətlənməsilə bu hərəkat tədricən xalq hərəkatına çevrilir. Məsələn, bəzi kapitalist ölkələrində kommunist partiyaları dinin köməyi ilə sosializm qurmaq istəyirlər. Bundan başqa, milli-azadlıq hərəkatı vaxtı ümumi milli vəzifələr kölgədə qalır. Antiimperialist milli-azadlıq hərəkatı nəticəsində bəzən kommunist rejimi yarana bilər (Çin), bəzən Qərb tipli liberal-demokratik quruluş yarana bilər. Məsələn, Türkiyədə olduğu kimi. ⁴¹

Göründüyü kimi Ş.S.Aydemir hər vəchlə sübut etməyə çalışır ki, Türkiyədə «inqilabçı sosializm» ola bilməz. Doğrudur, o, sosializm haqqında çox yazır, ona tərəfdar çıxır. Lakin onun təbliğ etdiyi sosializm əslində Qərb tipli sosial-demokratiyadan başqa bir şey deyil.

Bəzi Avropa alimləri yazırlar ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə əhali əsasən bir-birindən fərqlənən iki qrupa bölünür: keçmiş feodal ənənələrinə bağlı olan xalq kütlələri və Qərbin təfəkkür tərzini mənimsəmiş qabaqcıl adamlar. Bu qabaqcıllar ölkəni inkişaf etdirmək istəyir, xalq kütləsi isə buna mane olur. Türk alimi Ünsel Oksay bu fikir ilə qətiyyətlə razılaşmır. O, göstərir ki, belə fikir kökündən yanlışdır. Çünki, bu iki qrup insanlar bir-birindən asılıdırlar, biri olmasa o birisi yaşaya bilməz. Biri xarici kapital ilə birlikdə o birisini istismar edir. Müasirləşmək üçün mövcud quruluşun dəyişməsi zəruridir. Bu dəyişiklik «Avropa mədəniyyəti»ni mənimsəmiş varlıqlar üçün əlverişli deyil. Belə dəyişiklik yalnız istismar olunan kütlə üçün lazımdır. ⁴²

XX əsrin 50-60-cı illərində Türkiyədə təsərrüfatın plan üzrə inkişaf etdirilməsi zərurəti haqqında çoxlu kitab və

⁴⁰ Yenə orada, 29 eylül 1967.

⁴¹ Yenə orada, 13 ekim 1967.

⁴² Ü.Oksay. Azgelişmiş ölkelerde aydınlr, genclik ve yedi yanlış görü. Bax: «Kim», 17 kasım 1967, s.9.

məqalələr yazılırdı. Bir çox türk müəlliflərinin fikrinə görə, Türkiyənin ictimai və iqtisadi inkişafı üçün İngiltərədə, Fransada, Hollandiyada və İtaliyada olduğu kimi planlı təsərrüfat lazımdır. Onlar istehsal üzərində mərkəzləşmiş nəzarət qoyulmasının həyati zərurətindən danışıq və istehsalat dövlət müdaxiləsinin güclənməsini tələb edirdilər. Özcan Kaya yazırdı: «Zəmanəmizdə iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrdə... planlama zərurəti gün keçdikcə özünü daha artıq hiss etdirməkdədir. Dövlətin iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsi bu günün modern dövlət anlayışının zəruri bir nəticəsidir».⁴³

İqtisadçı alim Şükrü Baban «İqtisad elminin ümumi prinsipləri» adlı kitabında (1957) yazır ki, demokratik (yəni kapitalist – Y.R.) ölkələrində təsərrüfatın planla idarə edilməsi geniş miqyasda tətbiq edilir. Planlı idarə şəxsiyyət azadlığını təmin edir və iqtisadi cəhətdən təsərrüfatı yaxşı təşkil etmək üçün şərait yaradır.⁴⁴

Kapitalist ölkələrində hazırlanan planlar əsasən kapital qoyuluşu proqramıdır və daha çox dövlət sektoru üçün əhəmiyyətlidir. Bu planlar xüsusi sektora da xeyli təsir göstərir. Lakin kapitalizmde bütövlükdə iqtisadiyyatın mərkəzləşmiş plana uyğun inkişafı mümkün deyil. Burada azad rəqabət həlledici amildir.

Bir sıra türk alimlərinin fikrincə bəzi qabaqcıl kapitalist ölkələri hələ 1917-ci ilə qədər planlı təsərrüfat yolu ilə inkişaf etmişlər. Lakin marksistlər bunu inkar edirlər. Mumtaz Soysal yazır ki, Sovet İttifaqı Qərbin təsirindən faydalanaraq öz növbəsində Qərbə əks təsir göstərir. Bu təsir birinci növbədə özünü xalq təsərrüfatını planlamada göstərir. Onun fikrincə nə Marks, nə də onun davamçıları 1917-ci ilə qədər planlaşdırma nəzəriyyəsi ilə məşğul olmamışlar; o vaxt onlar yalnız bunu deyirdilər ki, sosializm «intizamlı iqtisadiyyat» yaradır».⁴⁵

Türk yazarlarının çoxu belə bir fikirdədirlər ki, ölkənin iqtisadi yüksəlişi adambaşına düşən hesabla milli gəlirin artmasıdır. Zeyyat Hatiboğlu yazır: «Əhalinin hər bir nəfərinə düşən gəlirin artmasını başqa sözlə iqtisadi inkişaf adlandırmaq olar».⁴⁶

Sənayeye kapital qoyuluşunun artırılması elə bir problemdir ki, ölkənin iqtisadi inkişafının sürəti həmin problemin həllindən çox asılıdır.

Türk iqtisadçısı Necdet Serin yazır ki, milli gəlirin artması əmək məhsuldarlığının artması və kapitalın inkişafı ilə əlaqədardır. Onun fikrincə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ən böyük çətinlik kapitalın azlığındadır. İstehsalın inkişafı üçün qənaət etmək zəruridir. İstehsal olunan məhsulun müəyyən hissəsinə qənaət edilməsi istehsalın sonrakı inkişafı üçün sərf edilməlidir. Bunun üçün istehsalın yüksək gəlirli olması lazımdır. Geri qalmış ölkələrdə iqtisadiyyat çox çətinliklə ölkənin daxili tələbatını ödəyə bilər, odur ki, gəlirin müəyyən hissəsinə qənaət edilməsi üçün sadəcə olaraq imkan yoxdur. Sonra Necdet Serin göstərir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələr öz daxili qüvvələri ilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilməzlər.⁴⁷ O, belə bir fikir irəli sürür ki, Türkiyə xarici kapitalın köməyinə möhtacdır. N.Serin yazır ki, Türkiyənin təhlükəli coğrafi mövqe tutması, yəni Sovet İttifaqı ilə həmsərhəd olması, xarici kapitalistləri qorxutmamalıdır. Çünki texnikanın müasir səviyyəsi ərazi cəhətdən ölkələr arasındakı məsafəni getdikcə azaldır. Odur ki, bütün ölkələr üçün eyni dərəcədə kommunist təhlükəsi mövcuddur.⁴⁸

Göründüyü kimi, dünya sosialist sistemi ilə kapitalizm arasında olan ziddiyyət öz əksini eyni zamanda türk sosial-siyasi fikrində də tapır. Öz ölkəsinin iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək, «Sovet İttifaqı və başqa sosialist ölkələri tərəfindən gələn təhlükəyə qarşı» dayanmaq üçün milli burjuva-

⁴³ Ö.Kaya. İktisaden geri kalmış memleketlerde planlama, s.50.

⁴⁴ Ş.Baban. İktisad ilminin ümumi prinsipleri. 1957, s.23.

⁴⁵ M.Soyal. Demokratik iktisadi planlama için siyasi mekanizm. Ankara, 1958, s.27.

⁴⁶ Z.Hatiboğlu. İktisad ilminin esasları və iktisadi kalkınma. İstanbul, 1960, s.29.

⁴⁷ Bax: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler fakültesi dergisi. C.XII, № 3, cülül 1958, s.47-48.

⁴⁸ Yəni orada, s.70-71.